

Een joodse gemeente te Roosendaal in de negentiende eeuw

Inleiding

Over de joodse gemeenten in West-Brabant in de achttiende en negentiende eeuw is nog weinig gepubliceerd. De publikaties betreffen tot op heden de gemeenten Breda, Bergen op Zoom, Oosterhout en Klundert.¹

De reden is waarschijnlijk dat er veel joodse archieven verloren zijn gegaan en men in de plaatselijke archieven slechts sporadisch en fragmentarisch gegevens over joodse gemeenschappen aantreft. De bronnen zijn dus schaars en slecht toegankelijk.

Over de joodse gemeenten te Geertruidenberg en Roosendaal verschenen nog geen artikelen. Het was overigens, behalve aan het archief van de Hoofdkommissie van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap, zelfs niet eens bekend dat er een joodse gemeente te Roosendaal heeft bestaan.²

Toen schrijver dezes in het kader van een ander onderzoek stuitte op een resolutie van de municipaliteit van Roosendaal en Nispen uit 1809, waarin sprake was 'de Israëlitische gemeente' te Roosendaal, was dit voor hem aanleiding om naar verdere sporen hiervan te gaan zoeken.³

Het bleek al spoedig dat er tussen 1800 en 1850 een bescheiden joodse gemeenschap te Roosendaal heeft bestaan. Deze omvatte in de jaren 1809 tot 1822 gemiddeld 50 personen op een gemiddelde bevolking van 4969 inwoners, dus ruim 1% (zie grafiek). Ter vergelijking: per 1 januari 1991 bestond 1,77% van de inwoners van de gemeente Roosendaal en Nispen uit Turken.⁴ Het aandeel van de joden in de Roosendaalse bevolking toen is onzes inziens enigszins te vergelijken met dat van de Turken momenteel. Dit geeft een indruk van de mate waarin men toen in het dagelijkse leven de joden ontmoette.

In het navolgende wordt van de joodse gemeenschap en gemeente een beschrijving gegeven, gevolgd door een poging tot verklaring van de opkomst en neergang van de gemeenschap.

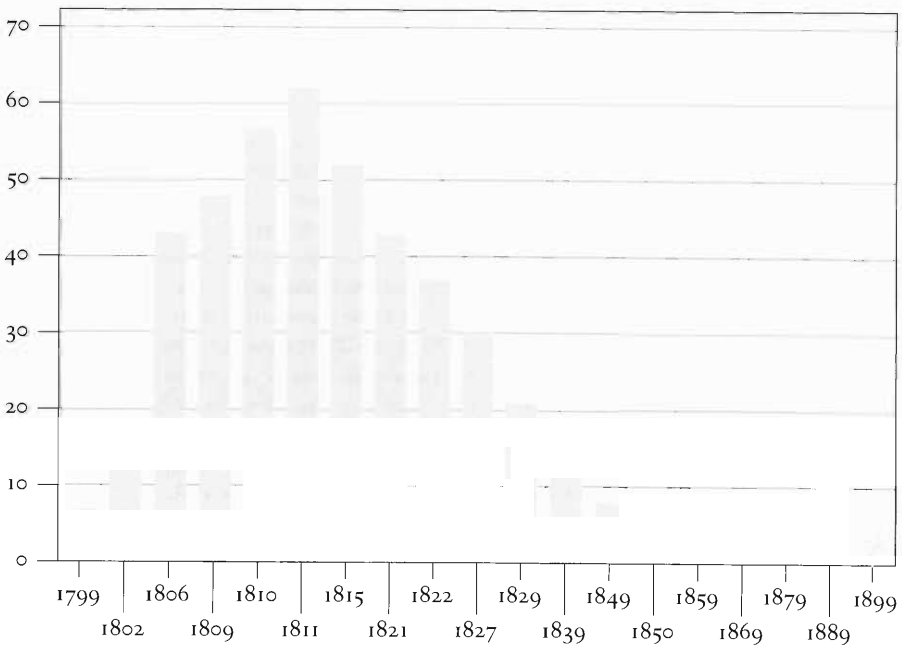
De achttiende eeuw

Het is onwaarschijnlijk dat er in de achttiende eeuw joden te Roosendaal verbleven. Een aanknopingspunt hiervoor is gelegen in het feit dat er in diverse belastinglijsten uit de tweede helft van die eeuw geen typisch joodse namen werden aangetroffen, terwijl ook in de resolutiën (besluiten) van schout en schepenen uit die eeuw geen vermelding van joodse inwoners is te vinden (zie grafiek).⁵

Er was weliswaar geen strikt vestigingsverbod, doch echt welkom waren de joden in die tijd doorgaans niet. Ook voor de joden zelf was vestiging in Roosendaal waarschijnlijk niet aantrekkelijk. Het was een kleine, nauwelijks groeiende plaats met een tamelijk arme bevolking en dus weinig koopkracht voor de handel van de joden. Bovendien konden de joden geen lid worden van

de plaatselijke gilden. Maar het belangrijkste beletsel was wel, dat afzonderlijke joden in een kleine plaats als Roosendaal hun godsdienst niet konden uitoefenen. Zij trokken in die tijd liever naar Amsterdam en andere grote steden, waar al grote joodse gemeenschappen aanwezig waren die dit wel garandeerden. De enkele archiefstukken die we vonden uit die eeuw, betreffen dan ook passerende joden.

Het aantal joden in Roosendaal in de negentiende eeuw

Eén ervan is een proces-verbaal van een getuigenverhoor door de schout van Pieter Schippers en zijn vrouw uit 1700. Omdat het een licht werpt op het antisemitisme in die tijd, wordt het hier kort weergegeven.⁶

Bij Pieter Schippers logeerden twee joodse 'commiesen' (commissionairs), die voor hun werkgever, Jacob Marcado, een joodse leverancier van brood aan de garnizoenen in de Baronie van Breda, koren moesten opkopen. Schippers had voor hen 50 zakken rogge ingekocht en op zijn zolder opgeslagen. Op 21 december 1699 was plotseling een grote groep mensen voor zijn huis verschenen die het koren opeisten onder het roepen van 'het joodse koren voor de duivel'. Ondanks zijn aanbod dat zij het konden kopen voor de door hem betaalde prijs, drongen zij met geweld de woning binnen en haalden de zakken van de zolder. Door langs de achterdeur te vluchten, ontkwamen de joden aan een molestatie door het 'canaille'. Later waren op de markt door iemand tien zakken koren ter verkoop aangeboden, doch toen betrokkene 'erop werd aangesproken', vluchtte deze met achterlating van de zakken.

Het lijkt nog het meest op een 'volksoproer' tegen het opkopen van de schaarse rogge, waardoor de prijzen voor de arme bevolking stegen. De joden kregen hiervan kennelijk de schuld!

Van de armoede onder de joden getuigt de arrestatie in 1765 van de jood Hartogh Arent 'wegens herhaalde bedelarijen'. Een ander voorval waaruit het wantrouwen tegen de joden blijkt, dateert uit 1782. De passerende jood Jacob Moses werd zonder meer opgesloten 'wegens het verkopen van valse loterij-briefjes tijdens de voorafgaande winter'. De beschuldiging kon echter niet worden waargemaakt en men moest hem laten gaan.⁷

Het ontstaan van een joodse gemeenschap

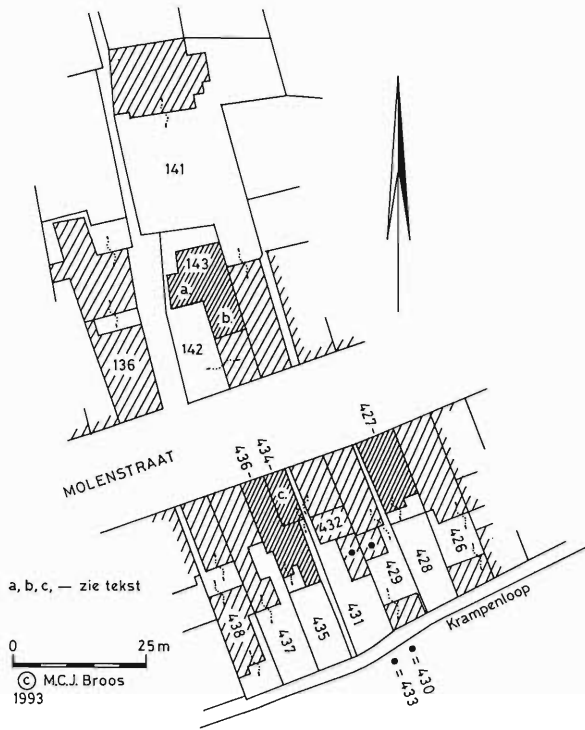
In januari 1799 vestigde zich het eerste joodse gezin te Roosendaal. Het betrof Salomon Jacob met zijn vrouw Mieke Nathan en hun kinderen Rachel en Nathan. Zij kwamen, voorzien van een borgbrief, uit Bergen op Zoom, waar zij slechts kort hadden vertoefd, want hun jongste kind Rachel was in februari 1798 nog in Valkenswaard geboren. Het waren Asjkenazische (Hoogduitse) joden afkomstig uit Keulen. Salomon Jacob was van beroep rituele (koosjere) slager en toen 49 jaar oud. In september 1799 volgden vanuit Bladel Joseph Moses, zijn vrouw Johanna Andries en hun kind Elisabeth, in 1798 te Reusel geboren. Joseph Moses was bij zijn komst te Roosendaal 39 jaar oud en van beroep koopman. Hij was geboren te Bingen (D), terwijl zijn vrouw afkomstig was uit Bladel. Aan het einde van 1802 vestigde zich de 35-jarige koopman Meyer Gabriël. Hij bracht zijn vrouw, Marianne Andries, die ook afkomstig was uit Bladel en zeer waarschijnlijk familie van de vrouw van Joseph Moses was, mee uit Oisterwijk. Hijzelf was daar ook geboren. In datzelfde jaar vestigden zich in 1802 ook nog Elias Jacob en zijn vrouw Blomma Gabriël.

Begin 1803 kwam Joseph Andries naar Roosendaal, vergezeld door zijn vrouw Anna Gabriël van Ham en hun baby Rachel. Zij kwamen uit Reusel. Hij was toen ongeveer 32 jaar oud en eveneens koopman. Hij was de broer van Johanna Andries, de vrouw van Joseph Moses. Omstreeks dezelfde tijd arriveerden vanuit Oudenbosch Samuel Jacob, 33 jaar oud, zijn vrouw Clara Deen en hun in maart 1802 geboren kind Jacob. Samuel Jacob was geboren te Bischofsheim (D) en 33 jaar oud. Zijn vrouw was geboren in Oisterwijk. Deze zes gezinnen zouden de kern gaan vormen van de joodse gemeenschap. Eind 1806 was deze, mede door de geboorte van vele kinderen, reeds uitgegroeid tot 43 personen. De maximale omvang zou worden bereikt in 1811, namelijk 62 personen (zie grafiek pag. 51).

De stichting van een joodse gemeente

Voor een kleine joodse gemeenschap was het een probleem dat voor het zelfstandig houden van godsdienstige plechtigheden de 'minjan' was vereist. Dit hield in dat daarvoor minimaal tien meerderjarige mannen aanwezig moesten zijn. De 'barmitswes', de jongens vanaf dertien jaar die hun godsdienstige plichten moesten vervullen, hoorden daar ook bij.⁸

De Roosendaalse joden gingen voor hun godsdienstplechtigheden aanvankelijk te voet naar Oudenbosch waar zij samenkwamen met andere joden uit de omgeving. Regelmatig kwam voor deze bijeenkomsten een rabbijn uit

Lokaties synagoge, schooltje, huizen van J. Andriesse, Gabriël Meyer van Ham en burens (bewerking minuutplan kadaster 1832, sectie L; de arcering geeft de verbouwing aan en de dubbele arcering de panden van joodse eigenaren/bewoners.)

Legenda: 142-143, huis, schuur en erf joodse gemeente (1812-1815 met eerste synagoge (b) en schooltje (a) op het toenmalige adres Molenstraat B 112, nu nummer 25. Een deel van het perceelnummer 142 was toen nog erf. Het nu ter plaatse nog aanwezige doodlopende steegje werd later het Schoolstraatje, genoemd naar de daaraan gelegen school. Perceelnummer 136 was in het begin van de 19e eeuw aan het huis, schuur, erf en moestuin van Joseph Andriesse, Molenstraat B 26, nu samengevoegd in nummer 46. Perceelnummer 434: tweede huis Joseph Andriesse met vermoedelijke synagoge (c), Molenstraat B 25, nu 44. Perceelnummer 437: huis en erf Hendrik van Vught, Molenstraat B 25, nu 44. Perceelnummer 438: huis, schuur en erf slager M. Broumels, Molenstraat B 23, nu 42 (de 'Drie Weegegroetjes'). Perceelnummers 431-432-433: huis en erf Antoon van Liendt, Molenstraat B 28, nu 48. Perceelnummer 429-430: huis en erf Pieter Broos, Molenstraat B 29. Perceelnummer 427-428: huis, erf en moestuin Meyer Gabriël van Ham, Molenstraat B 30, nu 50 (de nummers 48 en 50 vormen nu het pand Credit Lyonnais)

Rotterdam over. Sinds 1783 was er in Oudenbosch een kleine joodse begraafplaats aan de weg naar Oud Gastel, waar joden uit de wijde omgeving, Roosendaal inbegrepen, een laatste rustplaats vonden, evenals na 1793 te Bergen op Zoom. Roosendaalse joden betaalden overigens mee aan de begraafplaats te Oudenbosch.⁹

In 1809 waren er te Roosendaal 48 joden (zie grafiek pag. 51). Kennelijk was toen, mogelijk met hulp van enkele mannen uit de omgeving, de minjan bereikt, want op 3 februari 1809 kochten Joseph Andries, Meyer Gabriël en

Joseph Moses van Arnoldus Engelen een huis met schuur, hof en erf, gelegen aan de noordzijde van de Molenstraat, wijk B 112 (thans nummer 23). Zij betaalden er

f 900,- voor, f 300,- ineens en f 600,- als erfkooppenningen.¹⁰

De achterkamer werd als synagoge ingericht en in de schuur werd een schoolvertrek gemaakt. De rest van het huis werd verhuurd.¹¹

Joseph Moses werd de eerste parnassijn (bestuurder) van de joodse gemeente.¹²

Zoals gebruikelijk in de kleine 'killes' (gemeenten) in de 'mediene' (op het platteland) zal hij ook wel zijn opgetreden als rebbe (rabbijn) en 'chazzen' (voorzanger). Wie het joodse onderwijs verzorgde, was niet te achterhalen. Alleen in 1815 was er tijdelijk een schoolmeester, in de persoon van Isac Hertog.¹³

Voor geestelijke zaken viel de Roosendaalse gemeente onder de opperrabbijn van Noord-Brabant in 's-Hertogenbosch, Isac Frenkel. Vanaf 1824 tot 1875 bleef de zetel van opperrabbijn vacant.¹⁴

Ongetwijfeld was de stichting van een eigen synagoge van groot belang voor de joodse gemeenschap van Roosendaal.

De joden in de mediene waren enerzijds doorgaans trouwe bezoekers van de 'sjoel' (synagoge), niet alleen op de Shabbat en de vele joodse feestdagen, anderzijds vormde de synagoge voor hen een sociale ontmoetingsplaats. Als kleine minderheidsgroep betekende dat voor hen ook een stuk identiteit als jood. Het eigen schooltje was eveneens belangrijk voor hen. Het garandeerde de overdracht van de joodse gebruiken en tradities. Een daarvan was het gebruik van een eigen taal, het Jiddisch. Echter, juist in 1809 werd het Koninklijk Besluit afgekondigd dat de 'joodse taal' werd afgeschaft! Het onderwijs moest voortaan in het Nederlands worden gegeven. Daartoe werden de vijf boeken van Mozes uit het Hebreeuws in het Nederlands vertaald. Deze maatregel, genomen op aandrang van het joodse Opperconsistorie dat integratie in de Nederlandse samenleving voorstond, stuitte op grote weerstand bij de in

De in de jaren zeventig gerestaureerde synagoge aan de Koevoetstraat te Bergen op Zoom
(Fotocollectie gemeentearchief Bergen op Zoom)

meerderheid orthodoxe joden, vooral in de mediene. Toen de vertaling gereed was, werd Nederland bij Frankrijk ingelijfd en werd de rijkssubsidie ervoor gestaakt. De uitgever ging failliet en alles bleef bij het oude.¹⁵

Dat de joodse gemeenschap au sérieux werd genomen, bleek onder andere in mei 1811, toen de meester van het joodse kerkgenootschap verzocht werd om een dienst te houden ter gelegenheid van de geboorte van de koning van Rome.¹⁶

Op 8 augustus 1814 werd het huis waarin zich de synagoge en het schooltje bevonden, openbaar verkocht. Koper werd de voerman Van Tiggelen voor de som van f 780,—, maar de verkopers (J. Andriessse, M. Gabriël en J. Moses) hadden tevoren bedongen, dat zij de synagoge en het schooltje nog tot 1 mei 1815 gratis mochten blijven gebruiken.¹⁷

Ondanks intensief speurwerk kon ik aanvankelijk niet achterhalen waarheen de synagoge verhuisde na die datum, want het was duidelijk, dat die niet werd opgeheven nu de gemeente op het toppunt van zijn bloei was gekomen. Noch in 1814, noch in 1815 werd in de notariële archieven een aankoop van een huis door een of meer joden aangetroffen. De oplossing werd gevonden, toen in een in het Frans gestelde koopakte van 27 oktober 1812, waarin Joseph Andriessse het huis Molenstraat B 27 kocht, de bepaling werd gevonden dat de bewoonders het pand als huursters nog mochten blijven bewonen tot ...1 mei 1815!¹⁸ Dit kan haast geen toeval zijn geweest. Het huis was gelegen naast het pand dat Joseph Andriessse zelf bewoonde, B 26 en schuin tegenover het pand van de eerste synagoge. We mogen veilig aannemen, dat de synagoge en het schooltje toen zijn verhuisd naar Molenstraat B 27 (thans nr. 46).

In 1821 werd de Roosendaalse gemeente ringsynagoge, ressorterende onder de hoofdsynagoge 's-Hertogenbosch (onder synagoge werd hierbij de verzameling gelovigen verstaan). De hoogste autoriteit op godsdienstig gebied was de opperrabbijn van de hoofdsynagoge. Er werden door koning Willem I twaalf hoofdsynagogen in Nederland ingesteld met daaronder talrijke ringsynagogen. Hij was een voorstander van centralisatie. Daarom werden de joodse aangelegenheden ondergebracht bij het ministerie van Erediensten. Daarnaast werd een 'consulerende commissie voor joodse zaken' ingesteld. Deze werd echter in meerderheid bemand door liberale, verlichte joden die een aantal centralistische maatregelen voorbereidden. Zo verscheen in 1815 het Koninklijk Besluit over de verkiezing van opperrabbijnen, in 1817 het Besluit over het kerkelijk huwelijk en het onderwijs, in 1821 over de bestuurlijke hiërarchie en de taken van de kerkbesturen, in 1825 over de examens en toelatingseisen van de rabbijnen en godsdienstonderwijzers en in 1836 en 1839 over het reglement van de rabbinale seminaria. Dit alles geschiedde zeer tegen de zin van de orthodoxe onderlaag die vóór autonomie van de gemeenten was. Deze was echter niet in staat om zichzelf te organiseren tegen de 'verlichten' in de consulerende commissie. Ongetwijfeld behoorde ook de joodse gemeente te Roosendaal tot de protesterenden.

Pas in 1848 werd door de grondwet een volledige scheiding tussen Kerk en Staat aangebracht en werd het ministerie van Erediensten afgeschaft.¹⁹ Tenslotte: beschikte de Roosendaalse joodse gemeente niet over een eigen begraafplaats? Er werd naar gezocht, omdat tot na de Tweede Wereldoorlog een terrein, gelegen tussen de zuidzijde van de Hoogstraat, ter hoogte van nr. 124, en de Van Beethovenlaan (vroeger 'Verfraaiing' geheten), braak lag dat in de wandeling het 'jodenkerkhof' werd genoemd en waar ook skeletresten

Restanten van de joodse begraafplaats in Oudenbosch, 1993 (Fotocollectie gemeentearchief Roosendaal en Nispen, foto T. Mol)

werden gevonden. Het terrein werd later bebouwd. Het perceel komt reeds voor op de kadastrale atlas van Roosendaal uit 1823 met de titel 'kerkhof'. Het was eigendom van de gemeente.²⁰

Dit laatste maakt het onwaarschijnlijk dat het om een specifiek joodse begraafplaats gaat, want die werd meestal door de joodse gemeente aangekocht en mocht nooit geruimd worden. Vermoedelijk betreft het een voorloper van de algemene begraafplaats die in 1891 werd aangelegd en nog aanwezig is in de Bachlaan.²¹

Omdat er ook een rooms-katholieke begraafplaats bestond naast de algemene begraafplaats waar de protestanten doorgaans werden begraven, heeft men in de volksmond mogelijk de enige andere religie die men kon bedenken, aan dit kerkhof toebedeeld.

Maatschappelijke positie

Welstand

De joden in de mediene waren doorgaans kleine middenstanders. Zij deden aan kleinhandel en vormden daarbij een verbinding tussen de steden en het platteland. Omdat zij nooit waren toegelaten tot de gilden, deden zij geen ervaring op in de daarin uitgeoefende beroepen.²²

Zij bleven van vader op zoon oude beroepen uitoefenen. We zagen reeds dat Salomon Jacob Frank (achternaam na 1812) van beroep slager was. Ook zijn

zoons Nathan en Jacob leerden het vak.²³

Zijn broer Samuel Jacob Frank bezat een winkel 'in oude kleren' (gedragen kleding) en was ook 'kramer zonder mars', dat wil zeggen dat hij wel met een kraam op markten en kermissen stond, doch niet rondtrok met een mars (korf) of pak zoals een marskramer deed. Zijn zoon Jacob werd ook kramer, maar hij handelde in waren 'van beide soorten' met een onoverdekte stal (kraam).²⁴

Meyer Gabriël van Ham (achternaam na 1812) had een winkel 'in beide soorten' en trad op als koopman daarin. Verder was hij ook 'splitter der loterij' (iemand die de loten van de koninklijke loterij in onderdelen verkocht, later 'gedelegeerde' en 'debitant' genoemd). Tenslotte was hij ook pakdrager in artikelen van 'de tweede soort' (koffie, thee en chocolade) waarmee hij langs de deur ging. Zijn zoon Gabriël werd eveneens pakdrager in de tweede soort, evenals zijn zoon Andries.²⁵

Joseph Moses Moerel (achternaam na 1812) was koopman en noemde zich ook bonthandelaar.²⁶

Joseph Andriessie (achternaam na 1812) was koopman en noemde zich ook wel bonthandelaar. Zijn zoon Emanuel ging rond met waren van de tweede soort, terwijl ook zijn zoons Gabriël, Meyer, Hertog en Isac in de handel gingen.²⁷ Wat brachten hun beroepen op? De hoogte van het patentrecht dat zij moesten betalen geeft daarvoor een indicatie, omdat het niet alleen van de soort koopwaar, doch ook van de omzet per jaar afhing. Daarbij moet men bedenken dat iedereen probeerde zo min mogelijk patentrecht te betalen, zodat de schattingen laag werden gehouden. Welnu, in 1820 betaalde Joseph Andriessie f 7,76 patentrecht en Joseph Moerel f 12,08. Meyer Gabriël van Ham betaalde eveneens f 7,76, Salomon Jacob Frank f 9,20 en Samuel Jacob Frank f 6,22. In 1824 betaalde Meyer Gabriël zelf f 16,44. Ter vergelijking moge dienen dat in 1824 de notabelen med.dr. J.F. Snoeckx, med.dr. F. Beels en notaris W. van Wely elk f 16,71 patentrecht moesten betalen.²⁸

Dat zij geen marginale handelaren waren, blijkt ook uit het feit dat Joseph Andriessie in 1805 en 1807 reeds naar Antwerpen en Lille (Fr.) reisde en in 1808 naar Arras (Fr.). Meyer Gabriël van Ham ging in 1806 en 1807 ondermeer naar Antwerpen en in 1814 naar Holland en Zeeland. Joseph Moerel vertrok in 1806 en 1808 eveneens naar Frankrijk en Samuel Jacob Frank bezocht in 1806 ondermeer Antwerpen.

Uit de paspoorten die voor de reizen werden verstrekt, zijn ook hun lengte en uiterlijk bekend gebleven, waardoor de namen meer voor ons gaan leven.²⁹ Een andere indicatie voor hun welstand is gelegen in het bezit van een eigen huis. Zo kocht Joseph Andriessie in 1808 van Johan Voeten voor f 800,— het pand, 'grote huysinge' genaamd, aan de zuidzijde van de Molenstraat B 26 en in 1812 het ernaast gelegen pand molenstraat B 27 van de weduwe Geerts voor f 230,—.³⁰

Ook Meyer Gabriël van Ham bezat sedert 1807 een huis, Molenstraat B 30 (thans nummer 52).³¹

De andere gezinnen zijn herhaaldelijk verhuisd en zullen dus huurders zijn geweest. Verder waren Andriessie en Moerel kapitaalkrachtig genoeg om hypotheek tot f 600,— te verstrekken.³² Dit alles in een tijd van grote armoede onder de bevolking. Typerend is, dat de maire van Roosendaal en Nispen in 1811 tevergeefs toestemming vroeg aan de prefect om een bank van lening op te richten, 'want nu wordt door de inwoners clandestien beleend, vooral bij joden die misbruik maken van hun misère'.³³

Alles bijeen krijgt men de indruk dat de Roosendaalse joden, zeker vergeleken met de burgers van destijds, een redelijke welstand bezaten.

Ontwikkeling

Joseph Andriessse had een vlot handschrift en kon Franse contracten lezen. Meyer Gabriël van Ham en Samuel Jacob Frank waren de schrijfkunst redelijk machtig, doch Joseph Moerel en Salomon Jacob Frank konden nauwelijks schrijven.³⁴ Het rekenen zullen zij als kooplieden wel beheerst hebben. Bij hun verblijf in het buitenland zullen zij ongetwijfeld gebruik hebben gemaakt van het (internationale) Jiddisch. Omdat er sinds de schoolwet van 1806 verplicht lager onderwijs was, zijn de joodse kinderen ook leerlingen geweest op de openbare school die aan het eind van het Schoolstraatje stond, een nu doodlopende steeg aan de noordzijde van de Molenstraat.³⁵ Men kan concluderen dat de joden in ontwikkeling niet onderdeden voor de gemiddelde bevolking van Roosendaal.

Criminaliteit

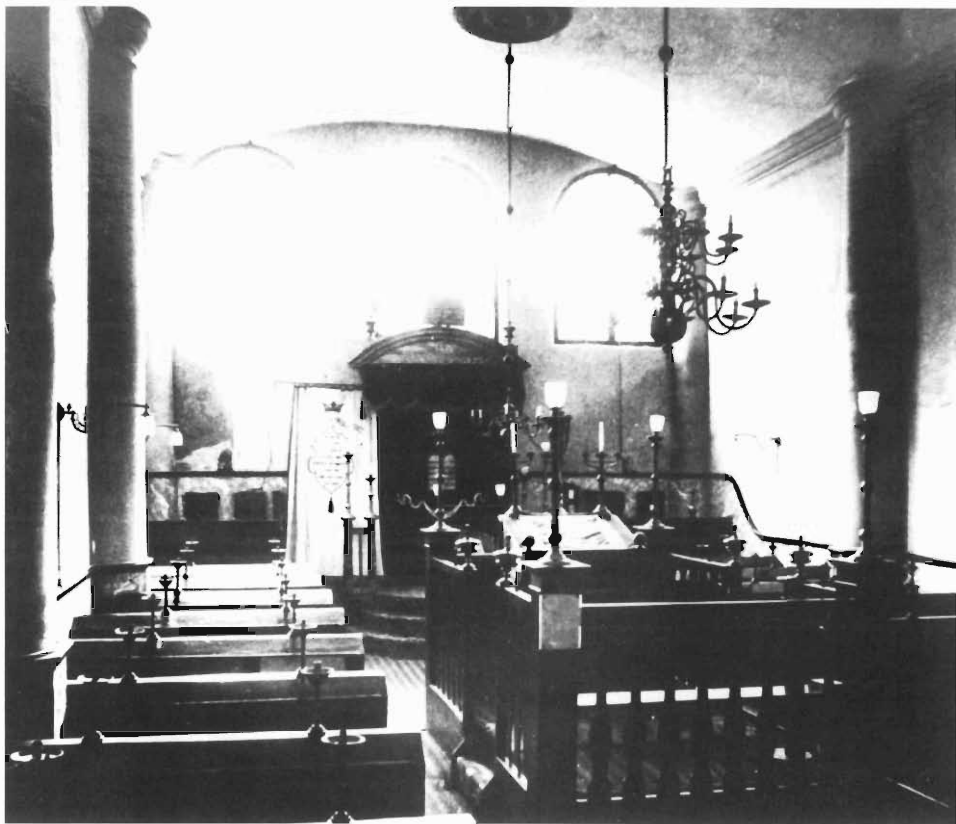
Afgezien van de sterke participatie van joden in de zogenaamde Nederlandse Bende aan het einde van de achttiende eeuw, schijnt de criminaliteit onder de joden laag te zijn geweest, althans moord en diefstal kwamen weinig voor, ondanks de grote armoede onder de joden. Dit had te maken met de 'chiloel hasjeim', de schande die men er mee over het hele jodendom afriep, nog afgezien van de toorn Gods.³⁶ Wel werden de joden nogal eens beschuldigd van heling.³⁷

Ik kon niet ontdekken dat de Roosendaalse joden ooit bij criminaliteit waren betrokken. Het enige geval dat mogelijk twijfel oproept, betreft een proces-verbaal van 4 augustus 1820, waarin wordt vermeld dat Salomon Jacob Frank (de slager) vier hooivorken had gekocht van de slecht bekend staande dochter van Anthony Valkenburg, waarvan er één gestolen bleek te zijn van het hooiveld van Anthony Doggen te Wouw. Salomon Jacob kreeg er verder geen moeilijkheden mee.³⁸

Dat het overigens onder de joden te Roosendaal onderling niet altijd boterde, blijkt uit twee getuigenverklaringen die Meyer Gabriël van Ham in september 1807 door notaris Petrus van Vught liet vastleggen en waarbij Carel Christoffel Kruger en Johannes Borghout verklaarden, dat zij hadden gehoord dat Meyer Gabriël door Salomon Jacob Frank werd uitgemaakt voor 'schelm' en 'rijke lorrendraaier', terwijl hem werd toegevoegd: 'Als gij met de loterey briefkens gaaf gespeelt had, dan zoude zoo een vendt niet zijn als nu en gij zijt een schelm'. Tevoren was er ook al een twistgesprek geweest tussen Salomon Jacob en Elias Jacob.³⁹ Dit alles speelde zich af in de Molenstraat in de namiddag van 21 september. We brengen in herinnering dat Meyer Gabriël ook 'splitter' van de Koninklijke Loterij was en tamelijk rijk. Laten we het erop houden dat de Roosendaalse joden redelijk oppassende burgers waren.

Aanpassing of integratie

Het is bekend dat de joden in de mediene zich gemakkelijk aanpasten.⁴⁰ Zij namen zelfs al snel de lokale klederdracht en het plaatselijke dialect over. Uit het bovenvermelde proces-verbaal blijkt dat de joden in Roosendaal zich, zelfs bij een ruzie, niet bedienden van het Jiddisch, doch duidelijk Brabantse spraken onder elkaar. In tegenstelling tot in de steden, woonden zij niet in een ghetto,

Interieur van de synagoge te Bergen op Zoom, 1932 (Fotocollectie gemeentearchief Bergen op Zoom)

doch overal verspreid tussen de bevolking in alle straten van de dorpskern (zie bijlage 1). Zij deden hun zaken met burgers en boeren, boden mee op openbare verkopen en stonden tussen de andere kooplui op de markten.⁴¹ Kortom zij namen volop deel aan het dagelijkse leven. Niettemin hielden zij vast aan hun eigen identiteit als jood en aan hun eigen tradities en gebruiken. Er kwamen te Rosendaal ook geen gemengde huwelijken voor tussen joden en christenen. Indien men onder integratie wil verstaan: 'het gelijkwaardig functioneren binnen een dominante cultuur met behoud van de eigen identiteit en levensstijl' (één der vele definities), dan waren de Rosendaalse joden geïntegreerd. Doch integratie is een tweezijdig proces. De meerderheid moet de te integreren minderheid ook als gelijkwaardig accepteren. Men krijgt sterk de indruk dat er minstens een grote tolerantie bestond onder de dorpsgenoten. De joden vervulden immers een nuttige functie in de dorpsgemeenschap. Handel werd in die tijd gerespecteerd. Zij waren op hun beurt weer klanten van de notaris en de dokter en zij brachten trouw hun belastingen op voor de gemeente. Anderzijds werd hun identiteit gerespecteerd. Zij werden in processen-verbaal benoemd met 'de jood die en die' zonder dat dit denigrerend

bedoeld was. Zij wilden immers zelf als zodanig gezien worden. Van anti-semitisme was toen geen sprake. Dit zou pas in de tweede helft van de eeuw de kop opsteken en in het katholieke zuiden op het einde van de negentiende eeuw tot een anti-joodse campagne leiden, zonder dat overigens hun maatschappelijke positie werd aangetast of hen een haar werd gekrenkt.⁴² Het enige symptoom van een vijandige houding in de eerste helft van de negentiende eeuw dat we aantreffen, was een aangifte die Coenraad Levy Huijsman, borstelmaker te Bergen op Zoom, in augustus 1835 deed bij de burgemeester van Roosendaal en Nispen. Hij en zijn dochter waren onderweg naar Roosendaal door een zoutkruier en twee vrouwen uitgescholden voor 'schele jood' en 'smous' respectievelijk voor 'stinkende hoer'.⁴³ Aan de aangifte werd geen gevolg gegeven. Mogelijk kwam het wel vaker voor dat Bergeneren door Roosendalers werden uitgescholden! De integratie ging dus minder ver dan bij de beperkte groep verlichte joden in de grote steden die zich als behorend tot de Nederlandse bourgeoisie beschouwden en hun joodse levensstijl opgaven of zelfs assimileerden, dus op wilden gaan in de Nederlandse cultuur met verlies van hun joodse identiteit.

Betutteling en discriminatie

De Roosendaalse joden waren in de eerste helft van de negentiende eeuw onderhevig aan allerlei landelijke besluiten en maatregelen, zonder dat zij enige invloed hierop konden uitoefenen. Merkwaardig genoeg hadden zij de meeste maatregelen te danken aan een groep verlichte joden, voorstanders van integratie of zelfs assimilatie, die deze maatregelen doordrukten, ondanks de weerstand bij de in meerderheid orthodoxe joden, zeker in de mediene. Het begon met het besluit van de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek op 2 september 1796 waarbij de joden volledige burgerrechten verkregen. De verlichte joden, onder leiding van Mozes Salomon Asser, hadden dit voor elkaar gekregen door te stellen dat het gelijkheidsbeginsel van de revolutie ook toepasbaar was op de joden. Onder druk van de Franse gezant Noël werd het besluit unaniem genomen, zeer tegen de zin van de meerderheid van de joden.⁴⁴

De joodse gemeenten waren tot dan toe altijd zelfstandig geweest met eigen bestuur, joodse wetten, belastingen, boeten en armenzorg. Daarbij hadden de 'parrassim' (bestuurders van de joodse gemeente) een grote macht verworven. Zij konden hun gezag zelfs afdwingen door zonodig een beroep te doen op de plaatselijke overheid. Het kwam er in feite op neer dat bij de joodse gemeenschappen Kerk en Staat niet gescheiden waren. Dit was zo gegroeid doordat de joden tot dan toe waren beschouwd als vreemdelingen, als leden van een volk zonder staat.⁴⁵ Aan deze situatie kwam nu een einde, evenals aan de macht van de parrassim. Zeer tegen hun zin werd het jodendom teruggebracht tot één der Nederlandse kerkgenootschappen, terwijl het voor henzelf veel meer inhield. Dezelfde groep verlichte joden was oorzaak van de reeds vermelde maatregelen uit 1809 tegen het gebruik van Jiddisch op de joodse scholen en in de synagoge. In juli 1809 werd zelfs voorgesteld om een joods korps voor het leger van Napoleon te vormen. Het zou zo mogelijk zijn om rekening te houden met de joodse (voedings-)voorschriften binnen het korps. Het besluit hierover van koning Lodewijk Napoleon had de steun van het toen bestaande joodse Opperconsistorie. Hoewel men zelfs wezen en steuntrekkers onder dwang recruteerde, kwam het korps niet van de grond door de grote weerstand. Ook

de maatregelen onder koning Willem I, waarbij de organisatie van het joodse kerkgenootschap centraal werd geregeld en de autonomie van de joodse gemeente verloren ging, waren geïnduceerd door de naar emancipatie strevende groep verlichte joden in de steden.⁴⁶ Kortom, de joden werden de gehele periode betutteld door een groep liberale geloofsgenoten, zonder dat zij er iets aan konden doen, want hun weerstand was niet georganiseerd. Dit was ook niet te verwachten met de autonome instelling van de orthodoxe joden in de mediene.

61

Discriminerend van aard waren andere maatregelen van de overheid. Zo werd in 1809 door koning Lodewijk Napoleon een Koninklijk Besluit uitgevaardigd waarin het verboden werd om vreemde Israëlieten die geen middel van bestaan hadden of niet over een akte van indemniteit beschikten, tot een stad of dorp toe te laten als burger, 'omdat het gros van de Israëlieten zich in staat van vernedering en armoede bevindt'.⁴⁷ Dit 'gros' was dus veroordeeld tot een rondtrekkend bestaan als marskramer in de mediene. Vervolgens waarschuwde de landdrost tegen het onrechtmatig venten van loten uit de Koninklijke Loterij door rondzwerfende joden en landlopers! Gelukkig hielden de joden in de mediene zich aan hun traditionele verplichting om passerende geloofsgenoten gastvrijheid te verschaffen en de sabbath bij hen te laten doorbrengen.⁴⁸ In Breda liet men nog tot 1810 de joden ten onrechte betalen voor het inschrijven in het poortersboek.⁴⁹

Onder Napoleon, in 1811, moesten de joden apart verschijnen op de mairie om de geboortedata van hun kinderen op te geven.⁵⁰

Deze moesten waarschijnlijk dienen om de conscriptie van dienstplichtigen voor te bereiden. Immers, voor de katholieken en hervormden kon men reeds beschikken over de doopboeken die zij hadden moeten inleveren. Als gevolg van een decreet van Napoleon uit 1811 moesten de joden in 1812 weer apart op de mairie verschijnen om officieel een achternaam te kiezen.⁵¹

De Asjkenasische joden, oorspronkelijk afkomstig uit Polen, Litouwen en Duitsland, hadden nog steeds patroniemen (vadersnamen) als achternaam in gebruik. Ook in sommige streken van ons land kwam dat nog voor. Joseph Moses werd Joseph 'Moerel', Joseph Andries werd 'Andriessie', Meyer Gabriël koos 'van Ham' en de broers Salomon en Samuel Jacob gingen 'Frank' heten.⁵²

Wat de orthodoxe joden vooral tegenstond, was de verplichting om deze achternamen ook te gebruiken tijdens religieuze ceremoniën in de synagoge.⁵³ In 1812 werd ook ingevoerd dat joodse huwelijken alleen in de synagoge mochten worden gesloten (dus niet meer aan huis) en pas ná het burgerlijk huwelijk. Ook dit was tegen de joodse gewoonten.⁵⁴

Voorheen waren joden nooit opgeroepen in het leger. In 1811 werden ze echter toch gerecruteerd. Weliswaar kon men een remplaçant (plaatsvervanger) aanstellen, doch dit was een dure zaak waarvoor de veelal arme joden geen geld hadden. In Amsterdam kwam het zelfs tot relletjes in de jodenbuurt.⁵⁵ In de Franse Tijd werden de joodse gemeenten ook ondergeschikt gemaakt aan het Consistoire Central te Parijs en werd Nederland in vier consistories verdeeld. De orthodoxe joden beschouwden deze opgelegde consistories als louter collaboratie met de inmiddels door iedereen gehate Fransen.⁵⁶ Geen wonder dat de joden in Nederland de Fransen zagen als onderdrukkers van hun godsdienst. Vanouds aanhangers van Oranje was hun hoop gevestigd op de komst van koning Willem I. Deze draaide inderdaad enige zaken terug. Zo

mochten zij weer Jiddisch spreken in de synagoge, behalve bij officiële mededelingen. Ook behoeften bij godsdienstige ceremoniën de nieuwe achternamen niet meer gebruikt te worden en joodse huwelijken mochten weer buiten de synagoge worden gesloten, zij het pas ná het burgerlijk huwelijk.⁵⁷ Waar zij niet op hadden gerekend, was het feit dat koning Willem I eveneens het centralisme van Napoleon was toegegaan. Hij hief weliswaar de gehate consistories op, doch plaatste de joodse aangelegenheden onder toezicht van het ministerie van Eredienst en stelde twaalf hoofdsynagogen in, zoals we eerder vermeldden. Wederom werd de autonomie van de joodse gemeenten niet hersteld. Ondanks de burgerlijke gelijkstelling werden de joden telkens weer als een aparte groep behandeld. Men kan dit rustig discriminatie noemen.

Opkomst en neergang, een poging tot verklaring

Opkomst

Hoe verklaren we de plotselinge vestiging van een aantal joden te Roosendaal vanaf 1799?

Ongetwijfeld is de belangrijkste verklaring gelegen in het besluit van de Nationale Vergadering van 2 september 1796, waarbij de joden volledige burgerrechten kregen en waardoor zij zich overal mochten vestigen. Er ontstond een migratiestroom vanuit de steden naar de mediene. In de steden heerste grote armoede, vooral in Amsterdam. Op het platteland floreerde de landbouw redelijk en was er nog koopkracht voor de handelende joden.⁵⁸ Al kwamen de Roosendaalse joden niet uit de grote steden, de vrije vestiging en de koopkracht zullen bij hen wel degelijk een rol hebben gespeeld. Van belang is ook dat Salomon Jacob Frank, de eerste die zich vanuit Bergen op Zoom in Roosendaal vestigde, van beroep ritueel slager was. Zonder deze pionier was het voor een joodse gemeenschap onmogelijk geweest om zich aan de joodse spijswetten te houden. Salomon Jacob Frank was eerst vanuit Valkenswaard naar Bergen op Zoom getrokken, waar reeds een flinke joodse gemeenschap aanwezig was. Vermoedelijk was hij daar als slager overcompleet en heeft hij vanuit Bergen op Zoom de mogelijkheid tot vestiging te Roosendaal ontdekt. Een derde factor is gelegen in het feit dat de meeste migranten afkomstig waren uit Valkenswaard, Reusel en Bladel. Deze en andere dorpen rondom Eindhoven waren allemaal aangewezen op de synagoge te Stratum (later te Eindhoven). Zij kenden elkaar dus. Bovendien waren zij bijna allemaal door familiebanden gelieerd.⁵⁹

Er was dus sprake van 'mond tot mondreclame'. Tenslotte is er het gegeven dat Eindhoven de joden tot 1771 stelselmatig niet toeliet als burger, doch wel toestond dat zij de markten bezochten. Hierdoor waren in de loop der tijd vele joden in de omgevende dorpen neergestreken. Zo ook de families waaruit de Roosendaalse joden voortkwamen. Vermoedelijk werd in Eindhoven de spoeling te dun voor de vele joden en ontstond er zo een extra prikkel tot migratie naar elders.⁶⁰ De familiebanden en de onderlinge bekendheid vormden goede voorwaarden voor het ontstaan van een hechte gemeenschap van orthodoxe joden die elkaar in de beginperiode konden bijstaan. Het grote kindertal van de gezinnen en de lage zuigelingssterfte zorgden voor de verdere groei ervan.⁶¹

Een joodse marskramer, getekend door Mathias de Sallieth, 1818 (*Collectie Joods Historisch Museum Amsterdam*)

Neergang

Na 1821 zien we een geleidelijke daling van het aantal joden te Roosendaal (zie grafiek pag. 51). Voor de algemene trek vanuit de dorpen en kleine steden naar de westelijke provincies en de grote steden worden doorgaans als verklaring genoemd: de opkomende industrialisatie (textiel, diamant), de uitbreiding van het spoorwegnet, de betere vervoermiddelen en het (daardoor) overbodig worden van de joden als schakel tussen stad en platteland. Echter, deze verklaringen zijn eerst van toepassing in de tweede helft van de negentiende eeuw.⁶² Een andere verklaring die wordt gehanteerd, is het feit dat het voor de joodse bevolking van de dorpen steeds moeilijker werd om de godsdienstige tradities en het joodse onderwijs te handhaven.⁶³

Dit was echter een gevolg, geen oorzaak van het verloop. Hooguit zal het na een tijdje een versnellend effect hebben gehad. We zullen voor de vroege uittocht uit Roosendaal naar een andere oorzaak moeten zoeken. Bijzondere economische ontwikkelingen deden zich te Roosendaal in de jaren 1820-1850 niet voor. De aanleg van de spoorwegen en het station en de industrialisatie zijn van latere datum. Opvallend is dat het verloop inzette na de dood van de parnassijn van de joodse gemeente, Joseph Moerel, op 16 januari

1821 (zie bijlage 1). Hij nam in de gemeente een belangrijke plaats in. Na zijn dood vertrok zijn gezin naar elders, daarmee een eerste aderlating van de gemeenschap veroorzakend. In dezelfde periode waren de meeste kinderen van de vijf belangrijkste gezinnen volwassen geworden. Zij werden geconfronteerd met een gebrek aan huwelijkskandidaten te Roosendaal. De meeste waren neven en nichten van elkaar. Bovendien leerden de zonen doorgaans het traditionele beroep van hun vaders, zoals koopman of slager. Slechts een enkele zoon kon zijn vader opvolgen. Omdat Roosendaal in die tijd nauwelijks groeide (1821 5190 inwoners, 1830 5170 inwoners), was het te klein voor meer vestigingen en moesten de jongens hun heil elders gaan zoeken.⁶⁴ De gemeenschap vergrijsde toen en werd steeds onaantrekkelijker voor nieuwkomers. De vijf kerngezinnen boden uiteindelijk een te smalle basis voor de uitgroei naar een grotere joodse gemeenschap en Roosendaal was te klein en dus niet koopkrachtig genoeg om een uitgroei op te vangen. Toen in 1839 de joodse bevolking was teruggelopen tot 18 personen, onder wie tien mannen, kwam de minjan in gevaar. Vanaf 1841 zocht men aansluiting bij de joodse gemeente te Bergen op Zoom, waaronder ook al Scherpenisse, Steenberg, Woensdrecht, Halsteren, Ossendrecht, Oudenbosch, Putte en Wouwe ressorteerden.⁶⁵ Bergen op Zoom beschikte sedert 1832 over een synagoge aan de Parade (Koevoetstraat), nadat vanaf 1793 de bovenruimte van de Landswaag op het Zuivelplein hiervoor had gediend. Ook was er een schooltje en sedert 1793 een joodse begraafplaats aan de Bergsebaan in Buitenpoortertij.⁶⁶ In 1845 werd de joodse gemeente te Roosendaal officieel opgeheven.⁶⁷ De laatste drie joden verlieten Roosendaal in 1851. Er zou nooit meer een joodse gemeente ontstaan. Dat de neergang van de joodse gemeente specifiek was voor de Roosendaalse situatie, blijkt wel uit het voortbestaan en de groei van de joodse gemeenschap te Bergen op Zoom dat vanouds een bredere basis voor die gemeenschap kende (in 1809 73 joden, in 1840 94 joden).⁶⁸

Besluit

Ondanks de schaarste aan bronnen bleek het mogelijk met gebruikmaking van alle beschikbare ingangen een beeld te schetsen van de joodse gemeenschap die in de eerste helft van de negentiende eeuw te Roosendaal bestond. Een belangrijk hulpmiddel was gelegen in de herkenbaar afwijkende namen van de joden. In beginsel is dit een aanknopingspunt voor het onderzoek naar iedere minderheidsgroep met een andere etnische oorsprong dan de Nederlandse bevolking. Het bleek dat de kleine, voornamelijk agrarische en overwegend katholieke dorpsgemeenschap van Roosendaal in een periode van grote armoede en economische stagnatie zonder grote problemen een minderheid van ruim 1% in zich kon opnemen als geïntegreerde burgers, onderwijl hen hun eigen identiteit en levenswijze gunnend.

Moge dit voorbeeld onze samenleving inspireren tot navolging, nu integratie van minderheden weer een actueel vraagstuk is.

Gaarne wil ik mijn dank betuigen aan de neerlandicus C.M.M. van Caulil voor zijn vakkundige correcties van de concept-tekst; evenzo aan diegenen die, op mijn verzoek, aanvullende gegevens over de joden te Roosendaal verschaften.

C.B. Goyarts

Gebruikte afkortingen

ABA
Administratief-bestuurlijk archief
1565-1795
AMa
Archief van de maire 1810-1813
AMu
Archief van de municipaliteit
1795-1810
CBS
Centraal Bureau voor de
Statistiek te 's-Gravenhage
GARN
Gemeentearchief Roosendaal en
Nispen
GB
Archief van het gemeentebestuur
1851-1916
GR
Jaarboek De Ghulden Roos
PB
Archief plaatselijk bestuur 1813-
1851
NA
Notariële archieven
RA
Rechterlijk archief

Noten

1. I.F.A. Brekelmans, 'De synagoge van Breda', *Jaarboek De Oranjeboom* 38 (1985) 154-166; C. Reijnders, 'Enige notities over de joden te Breda vóór 1850', *Jaarboek De Oranjeboom* 30 (1977) 38-61; H. Levelt, 'De Israëlieten in Bergen op Zoom', *St.Geertruidsbronnen* 24 (1925) 101-106; H. Levelt, 'De joodse begraafplaats in Bergen op Zoom', *St.Geertruidsbronnen* 29 (1930) 124-125; J. van Haastert, 'De Nederlands-Israëlitische begraafplaats te Oosterhout', *Studia Rosenthaliana* 10 (1976) 79-94; G.J. van Donschot, 'De Israëlitische begraafplaats te Klundert en zijn voorgeschiedenis', *GR* 41 (1981) 121-124; F.J. Hulst, 'Verborgten in Oudenbosch', *misjpoje* 93/1 2-6.
2. J. Michman et al., *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerpen 1992) 496.
3. GARN, AMa, inv.nr. 2, register van notulen, 31-5-1809.
4. L.J.P. van Gastel en M.R. Hermans (red.), *Stappen in het Verleden* (Roosendaal 1992), bijlage, 148; Gemeente Roosendaal en Nispen, *Cijfers en trends* (Roosendaal 1991) 19.
5. GARN, AMu, inv.nrs. 193-207, gemaallijsten; M.H. Gans, *Memorboek* (Baarn 1971); CBS, Volkstellingen.
6. GARN, RA, inv.nr. 372, akte 14-1-1700.
7. GARN, ABA, inv.nr. 7, register van resolutiën, 6-6-1782.
8. H. Beem, *De verdwenen mediene* (Amstelveen 1982) 131 en 139.
9. Van Donschot, 121-122; Hulst, 3.
10. GARN, PB, inv.nr. 348, nieuwe caternen, deel 1, f 10,-.
11. GARN, NA, inv.nr. 4662, notaris Van Vught 1814 nr. 10.
12. GARN, AMa, inv.nr. 2, register van notulen, 31-5-1809.
13. Beem, 30-34; GARN, PB, inv.nr. 15, staten der inwoners 1815 onder Molenstraat B 30.
14. M.H. Gans, *Het Nederlandse Jodendom* (Baarn 1985) 70; C. Reijnders, Joden en overheid in 's-Hertogenbosch van de 18e tot de 20e eeuw', *Varia Historica Brabantica* 5 (1976) 195-218, 210 en 215.
15. GARN, AMu, inv.nr. 2, register van notulen, 18-8-1809; Michman, 73.
16. GARN, AMa, inv.nr. 15, register van bekendmakingen nr. 34, 13-5-1811.
17. GARN, NA, inv.nr. 4662, notaris Van Vught 1814 nr. 10.
18. GARN, NA, inv.nr. 6949, notaris Van Vught 1812 nr. 249.
19. Michman, 271, 301 en 496.
20. GARN, L. van Heijst, Kadastrale Plannen van Roosendaal 1823, sectie C nr. 374 (eigendom gemeente, 40 roeden, 90 ellen).
21. Van Gastel, 135.
22. Gans, *Jodendom*, 54 en 84.
23. GARN, PB, inv.nr. 620, staten der inwoners (met beroep) 1821.
24. GARN, PB, inv.nr. 560, kohieren der patentschuldigen 1820-1830.
25. Ibidem, 1824 en 1830; inv.nr. 100, Nieuwe Ordonnantie op het regt van Patent

- (omschrijving soorten).
26. GARN, PB, inv.nr. 651, register uitgegeven reis- en verblijfpassen 1809-1814.
27. GARN, PB, inv.nr. 560, kohier der patentschuldigen 1824; GARN, NA, inv.nr. 4411, notaris Van Vught 1850 nr. 175 en 187.
28. GARN, PB, inv.nrs. 528 en 532, staten van akten van patent 1820 en 1824.
29. Zie noot 26.
30. GARN, AMu, Schotboeken, jonge serie deel 2, aankoop Molenstraat B 26, 30-9-1808, veste 13-12-1808 nr. 18; GARN, NA, inv.nr. 6949, notaris Van Vught, 27-10-1812, aankoop Molenstraat B 27.
31. Volgens proces-verbaal uit 1807 (zie noot 39) woonde hij reeds in dat jaar in de Molenstraat, doch de koopakte werd niet gevonden.
32. GARN, NA, inv.nr. 7010, notaris Van Vught, 12-1-1815 nr. 7 en 26-5-1815 nr. 96; GARN, inv.nr. 6945, notaris Van Vught, 23-4-1808 en 20-5-1808.
33. GARN, AMa, inv.nr. 13, lettres dépêchées nr. 76, 25-3-1811.
34. GARN, AMa, inv.nr. 75, ingekomen stukken met opgave van datum en plaats van geboorte 1796-1813, joodse kinderen op handgeschreven briefjes in enveloppe; handtekeningen onder notariële akten.
35. R. van Hasselt, 'Toponymenlijst', GR 8 (1948) nr. 2172.
36. Gans, *Jodendom*, 49; F. Egmond, *Banditisme in de Franse tijd* (Amsterdam 1986) passim.
37. C.B. Goyarts, 'Een Luikse bende actief in Staats-Brabant', GR 52 (1992), bijlage 1, 38-39 (de jood te Sprang).
38. GARN, PB, inv.nr. 977, stukken burgemeester als hoofd van de politie in het kanton Roosendaal 1814-1851, 4-8-1820.
39. GARN, NA, inv.nr. 6944, notaris Van Vught 24 en 25 september 1807.
40. J. Stoutenbeek en P. Vigeveno, *Joods Nederland* (Amsterdam 1989) 22.
41. Zie diverse notariële akten; GARN, NA, inv.nr. 7068, notaris W. van Wely 1830 nr. 176, openbare verkoop boedel weduwe Panneboeter 7-7-1830; GARN, GB 1851-1916, inv.nr. 11, notulen raad 13-1 en 25-2-1888 (joodse marktkooplieden enerzijds als concurrenten gezien, en anderzijds bevorderen zij de vrije markt).
42. Michman, 110.
43. GARN, PB, inv.nr. 977, stukken burgemeester als hoofd van de politie in het kanton Roosendaal 1814-1851, 10-8-1825.
44. Michman, 66-67.
45. Stoutenbeek e.a., 20; Gans, 21.
46. Gans, *Jodendom*, 87; Michman, 73-74 en 76-78.
47. GARN, AMa, inv.nr. 2, register van resolutiën, 6-5-1809.
48. Gans, *Jodendom*, 38; GARN, AMu, inv.nr. 21, register van notulen 16-3-1809.
49. Reijnders, 44.
50. GARN, AMa, inv.nr. 75, ingekomen stukken met opgave van datum en plaats van geboorte 1796-1813, joodse kinderen (1811).
51. GARN, AMa, inv.nr. 17, register van akten van attestatie 1810-1811.
52. R. van Drie e.a., *Genealogie. Van stamboom tot familiegeschiedenis* (Utrecht/Den Haag 1988) 74.
53. Michman, 74.
54. Ibidem.
55. Ibidem, 75.
56. Ibidem, 74.
57. Ibidem, 76.
58. Ibidem, 91.
59. Ibidem, 346; bijlage 1.
60. Michman, 346.
61. Bijlage 1; Van Gastel e.a., 122.
62. Michman, 91.
63. Ibidem.
64. Van Gastel e.a., 148, bijlage.
65. Michman, 301.
66. Levelt, 104.
67. Michman, 496.
68. Gans, *Memorboek* 272; Levelt, 106.

Bijlage 1

Naam ¹	Adressen in peiljaren ²											
	1802	1806	1810	1811	1815	1821	1822	1827	1829	1839	1849	1850
1. <i>Andriesse</i> , Joseph	A97	B26	B26	B26	B26	B26	B26	B26	B26	B26		
2. <i>van Ham</i> , Anna Gabriël	A97	B26	B26									
3. <i>Andriesse</i> , Rachel	A97	B26	B26									
4. <i>Andriesse</i> , Gabriël	A97	B26	B26	B26	B26	B26	B26					
5. <i>Andriesse</i> , Emanuel	A97	B26	B26	B26	B26	B26	B26					
6. <i>Andriesse</i> , Meyer	A97	B26	B26	B26	B26	B26	B26					
7. <i>Andriesse</i> , Eva		B26	B26	B26	B26	B26	B26	B26				
8. <i>Andriesse</i> , Andries		B26	B26	B26	B26	B26	B26	B26	B26			
9. <i>Andriesse</i> , Philip				B26								
10. <i>Andriesse</i> , Elisabeth					B26	?	?	?	B26			
11. <i>Hertog</i> , Rosina						B26	B26	B26	B26	B26	B26	B26
12. <i>Andriesse</i> , Hertog						B26	B26	B26	B26	B26	B26	B26
13. <i>Andriesse</i> , Isaak						B26	B26	B26	B26	B26		
14. <i>Andriesse</i> , Catharina							B26	B26	B26	B26	B26	B26
15. <i>Rotschild</i> , Jacob						B26	B26					
16. <i>Rotschild</i> , Elisabeth (Sybille)								B26				
17. <i>Rotschild</i> , Mozes							B26	B26				
18. <i>Rotschild</i> ,Margarete (Karolina)						?	?					
19. <i>Rotschild</i> , Veronica (Vroni)						B26	B26	B26	B26	B26		
20. <i>Andries</i> , Emanuel	A97											
21. <i>Hertog</i> , Catharina	A97											
22. <i>Frank</i> , Samuel Jacob	C29	C29	C29	C29	C66	C66	C66	C66	C66	A41		
23. <i>Deen</i> , Clara Mozes	C29	C29	C29	C29	C66	C66	C66	C66	C66	A41		
24. <i>Frank</i> , Jacob Samuel	C29	C29	C29	C29	C66	C66	C66	C66	C66	A41		
25. <i>Frank</i> , Catrina	C29	C29	C29	C29	C66							
26. <i>Frank</i> , Maria Anna	C29	C29	C29	C29								
27. <i>Frank</i> , Maria (Mieke)		C29	C29	C29	C29	C66						
28. <i>Frank</i> , Hendrina (Trien)		C29	C29	C29	C66	C66	C66	C66				
29. <i>Frank</i> , Samuel	C29	C29	C29	C29	C29							
30. <i>Jacob</i> , Elias	C29											
31. <i>Frank</i> , Salomon Jacob	B33	A59	C18	C74	C74	D19	D19	B88	B88	A42		
32. <i>Nathan(s)</i> , Anna Maria	B33	A59	C18	C74	C74	D19	D19	B88	B88	A42	A42	
33. <i>Frank</i> ,Natan	B33	A59	C18	C74	C74	D19	D19	B88				
34. <i>Frank</i> , Rachel	B33	A59	C18	C74	C74	D19						
35. <i>Frank</i> , Catharine	B33	A59	C18	C74	C74							
36. <i>Frank</i> , Jacob	B33	A59	C18	C74	C74	D19	D19	A42				
37. <i>Frank</i> , Eva	A59	C18	C74	C74								
38. <i>Frank</i> , Joseph	A59	C18	C74	C74	D19	D19	B88	B88	A42	A42		
39. <i>Frank</i> , Marianne		C18	C74	C74	D19	D19						
40. <i>Frank</i> , Maria			C74	D19	D19	B88	B88	A42	A42			
41. <i>van Ham</i> , Meyer Gabriël	B109	B30	B30	B30	B30	B30	B30	B30	B30	B30		
42. <i>Andriesse</i> , Marianne	B109	B30	B30	B30	B30	B30	B30	B30	B30	B30		
43. <i>van Ham</i> , Elisabeth	B109	B30	B30	B30	B30							
44. <i>van Ham</i> , Rachel	B109	B30	B30	B30	B30							

	1802	1806	1810	1811	1815	1821	1822	1827	1829	1839	1849	1850
45. van Ham, Anna		B109	B30	B30	B30	B30	B30	B30				
46. van Ham, Gabriël			B30	B30	B30	B30	B30	B30				
47. van Ham, Eva			B30	B30	B30	B30	B30					
48. van Ham, Andries			B30	B30	B30	B30						
49. van Ham, Helena			B30	B30	B30	?	B30					
50. van Ham, Philip			B30	B30	B30	B30	B30					
51. Meyer, Helena Philip		B109	B30	B30	B30	B30	B30	B30				
52. Hertog, Isac					B30							
53. echtgenote					?							
54. Hertog, zoon					B30							
55. Hertog, Andries		B30	B30	?	?	?	?	?	?			
56. Jacob, Philip		B97	B97	D65								
57. Gabriël, Sophia			B97	B97	D65							
58. Jacob, Elisabeth		B97	D65									
59. Jacob, Sara			B97	D65								
60. Jacob, Gabriël			B97	D65								
61. Meyer, Appolonia								B122				
62. Jacob, Elias	D8	B91	D65	D65								
63. Gabriël, Blomma	D8	B91	D65	D65								
64. Jacob, Betje		B91	D65	D65								
65. Jacob, Nathan		B91	D65	D65								
66. Jacob, Anna			D65	D65								
67. Jacob, Gabriël			D65	D65								
68. Heymans, Levi					C29							
69. Polak, Sophia					C29							
70. Simvras, Joseph					C83							
71. echtgenote					C83							
72. Susan, Emanuel Joseph						B134						
73. Salomon, Theresia						B134						
74. Susan, Sally						B134						
75. Moerel, Joseph Mozes		B105	C82	C82	C82	C82						
76. Andriessse, Johanna		B105	C82	C82	C82	C82						
77. Moerel, Elisabeth		B105	C82	C82	C82	C82						
78. Moerel, Moses		B105	C82	C82	C82							
79. Moerel, Esther		B105										
80. Moerel, Rolf David		B105										
81. Moerel, Rachel			C82	C82	C82	C82						
82. Moerel, Sien			C82	C82	C82	C82	C82					
83. Moerel, Emanuel			C82	C82	C82	C82						
84. Moerel, Salomon				C82	C82	C82	C82					
85. Moerel, Hertog						C82	C82					
86. Moerel, Michiel							C82					
87. Meijer, Samuel						B90						
88. Pouel (Pouwer), Mozes Samuel										B88		
89. Goudsmit, Catharina		B26	B26									

Persoonsgegevens

1. *Andriesse, Joseph*
Geboren: 7-2-1770 (vermoedelijke 1772)³ te Bladel
Overleden: 31-7-1849 te Roosendaal⁴
Gehuwd: 1e maal met nr. 2, 2e maal met nr. 11 op 4-4-1816 te Roosendaal⁵
Bijzonderheden: zoon van Andries Manuel en Catharina Hertogh; broer van nr. 42; was koopman⁶.
2. *van Ham, Anna Gabriël*
Geboren: omstreeks 1772
Overleden: 29-12-1814 te Roosendaal
Gehuwd: met nr. 1 te Bladel.
3. *Andriesse, Rachel*
Geboren: 30-5-1802 te Reusel (N.B.), dochter van nr. 1 en nr. 2
Overleden: 19-5-1865 te Bladel
Gehuwd: met Emanuel de Groot, slager te Bladel.
4. *Andriesse, Gabriël*
Geboren: 18-8-1803 te Roosendaal, zoon van nr. 1 en nr. 2
Overleden: 11-1-1870 te Rotterdam
Gehuwd: met nr. 16 op 7-11-1826 te Roosendaal
Bijzonderheden: koopman.
5. *Andriesse, Emanuel*
Geboren: 13-1-1805 te Roosendaal, zoon van nr. 1 en nr. 2
Overleden: 21-5-1876 te 's-Hertogenbosch
Bijzonderheden: koopman te Bladel
6. *Andriesse, Meyer*
Geboren: 3-9-1806 te Roosendaal, zoon van nr. 1 en nr. 2
Gehuwd: met nr. 47 op 19-1-1836 te Roosendaal (niet)
7. *Andriesse, Eva*
Geboren: 1-6-1808 te Roosendaal, dochter van nr. 1 en nr. 2
Gehuwd: met Levie Samuel van Leeuwen, koopman te Rotterdam
8. *Andriesse, Andries*
Geboren: 29-12-1809 te Roosendaal, zoon van nr. 1 en nr. 2
Overleden: 19-12-1862 te Rotterdam
Bijzonderheden: koopman te Brussel
9. *Andriesse, Philip*
Geboren: 24-5-1811 te Roosendaal, zoon van nr. 1 en nr. 2
Overleden: 5-10-1811 te Roosendaal
10. *Andriesse, Elisabeth*
Geboren: 28-8-1813 te Roosendaal, dochter van nr. 1 en nr. 2
Gehuwd: met nr. 17. op 5-4-1834 te Roosendaal
11. *Hertog, Rosina*
Geboren: 28-7-1782 te Planich (D)
Overleden: 10-5-1860 te 's-Hertogenbosch
Gehuwd: 1e maal met Isac Rotschild, 2e maal met nr. 1 op 4-4-1816 te Roosendaal
Bijzonderheden: werd ook Regina Veugeltje of Veilchen of Vogeltje genoemd; vertoefde in 1816 te Tilburg (boedelscheiding zonder baten) en kwam daarna met haar 5 kinderen naar Roosendaal.
Vertrok op 25-4-1851 vanuit Roosendaal naar 's-Hertogenbosch"

12. *Andriesse, Hertog*
 Geboren: 14-12-1816 te Roosendaal, zoon van nr. 1 en nr. 11
 Bijzonderheden: Vertrok op 25-4-1851 uit Roosendaal naar Vlissingen; was tevoren koopman te Roosendaal
13. *Andriesse, Isaak*
 Geboren: 11-3-1820 te Roosendaal, zoon van nr. 1 en nr. 11
 Overleden: 2-8-1885 te 's-Hertogenbosch
 Bijzonderheden: vertrok in 1849 vanuit Roosendaal naar 's-Hertogenbosch; was slager van beroep.
14. *Andriesse, Catharina*
 Geboren: 9-7-1822 te Roosendaal, dochter van nr. 1 en 2
 Overleden: 23-1-1892 te St. Oedenrode
 Gehuwd: met Manuel Andriesse, geboren 12-6-1882 te Bladel.
 Bijzonderheden: vertrok op 25-4-1851 vanuit Roosendaal naar 's-Hertogenbosch.
15. *Rotschild, Jacob*
 Geboren: 23-5-1804 te Uerdingen (D), zoon van nr. 11 en Isac Rothschild.
16. *Rotschild, Elisabeth (Sybille)*
 Geboren: 9-12-1805 te Uerdingen (D), dochter van nr. 11 en Isac Rothschild.
 Gehuwd: met nr. 4 op 7-11-1826 te Roosendaal.
17. *Rotschild, Mozes*
 Geboren: 3-9-1808 te Uerdingen (D), zoon van nr. 11 en Isac Rothschild
 Gehuwd: met nr. 10 te Roosendaal op 3-4-1834 te Roosendaal
 Bijzonderheden: was koopman te Amsterdam.
18. *Rotschild, Margarete (Karolina)*
 Geboren: 11-5-1810 te Uerdingen (D), dochter van nr. 11 en Isac Rothschild.
19. *Rotschild, Veronica (Vroni)*
 Geboren: 14-3-1813 te Uerdingen (D), dochter van nr. 11 en Isac Rothschild
 Gehuwd: met Philip Simon Pinkhoff, tandmeester te Arnhem, op 1-2-1842 te Roosendaal
20. *Andries, Emanuel*
 Geboren: 1703
 Overleden: 10-2-1807 te Roosendaal
 Gehuwd: met nr. 21
 Bijzonderheden: vader van nr. 1.
21. *Hertog, Catharina*
 Gehuwd: met nr. 20
22. *Frank, Samuel Jacob*
 Geboren: omstr. 1769 te Bischofsheim (D)
 Gehuwd: met nr. 23
 Bijzonderheden: broer van nr. 31; was koopman
23. *Deen, Clara Mozes*
 Geboren: omstr. 1769 te Oisterwijk
 Gehuwd: met nr. 22
24. *Frank, Jacob Samuel*
 Geboren: 15-3-1802 te Oudenbosch, zoon van nr. 22 en 23
 Bijzonderheden: was koopman.
25. *Frank, Catrina*
 Geboren: 5-8-1803 te Roosendaal, dochter van nr. 22 en 23
26. *Frank, Maria Anna*
 Geboren: 16-4-1805 te Roosendaal, dochter van nr. 22 en 23

27. *Frank, Maria (Mieke)*
Geboren: 25-6-1807 te Roosendaal, dochter van nr. 22 en 23
28. *Frank, Hendrina (Trien)*
Geboren: 3-2-1809 te Roosendaal, dochter van nr. 22 en 23
29. *Frank, Samuel*
Gehuwd: weduwnaar, familie van nr. 22
30. *Jacob, Elias*
Vermoedelijk dezelfde als nr. 62 of familielid van nr. 22
31. *Frank, Salomon Jacob*
Geboren: omstr. 1764 te Keulen (D)
Overleden: 10-8-1846 te Roosendaal
Gehuwd: met nr. 32
Bijzonderheden: broer van nr. 22; slager te Roosendaal (koosher)
32. *Nathan(s), Anna Maria*
Geboren: omstr. 1765 te Keulen (D)
33. *Frank, Natan*
Geboren: 2-5-1796 te Valkenswaard, zoon van nr. 31 en 32
Bijzonderheden: was slager (koosjer) te Roosendaal
34. *Frank, Rachel*
Geboren: 28-2-1798 te Valkenswaard, dochter van nr. 31 en 32
Bijzonderheden: was tijdelijk dienstbode
35. *Frank, Catharina*
Geboren: 10-3-1800 te Roosendaal, dochter van nr. 31 en 32
Gehuwd: met Abraham Mozes Nathan, koopman te Colijnsplaat, op 29-12-1830 te Roosendaal.
36. *Frank, Jacob*
Geboren: 3-1-1802 te Roosendaal, zoon van nr. 31 en 32
Bijzonderheden: was slager te Roosendaal
37. *Frank, Eva*
Geboren: 6-2-1804 te Roosendaal, dochter van nr. 31 en 32
38. *Frank, Joseph*
Geboren: 17-6-1806 te Roosendaal, zoon van nr. 31 en 32
Bijzonderheden: was slager te Roosendaal
39. *Frank, Marianne*
Geboren: 5-9-1810 te Roosendaal, dochter van nr. 31 en 32
40. *Frank, Maria*
Geboren: 10-2-1814 te Roosendaal, dochter van nr. 31 en 32
41. *van Ham, Meyer Gabriël*
Geboren: 16-11-1766 te Oisterwijk
Gehuwd: met nr. 42
Bijzonderheden: was koopman te Roosendaal
42. *Andriesse, Marianne*
Geboren: omstr. 1775 te Bladel, dochter van nr. 20 en Catharina Hartogh
Bijzonderheden: zuster van nr. 1
43. *van Ham, Elisabeth*
Geboren: 5-3-1803 te Roosendaal, dochter van nr. 41 en 42
44. *van Ham, Rachel*
Geboren: 1804 te Roosendaal, dochter van nr. 41 en 42
45. *van Ham, Anna*
Geboren: 4-8-1806 te Roosendaal, dochter van nr. 41 en 42

46. *van Ham, Gabriël*
Geboren: 4-5-1808 te Roosendaal, zoon van nr. 41 en 42
47. *van Ham, Eva*
Geboren: 7-12-1809 te Roosendaal, dochter van nr. 41 en 42
Gehuwd: met nr. 6 op 19-1-1836 te Roosendaal
48. *van Ham, Andries*
Geboren: 12-12-1811 te Roosendaal, zoon van nr. 41 en 42
49. *van Ham, Helena*
Geboren: 17-8-1814 te Roosendaal, dochter van nr. 41 en 42
50. *van Ham, Philip*
Geboren: 9-10-1816 te Roosendaal, zoon van nr. 41 en 42
51. *Meyer, Helena Philip*
Geboren: omstr. 1727 te Pötewitz (D)
Overleden: te Roosendaal in maart 1829
Gehuwd: met Gabriël Meyer (weduwe van)
Bijzonderheden: moeder van nr. 41; werd 100 jaar oud
52. *Hertog, Isac*
Geboren: 6-10-1766
Bijzonderheden: was van beroep schoolmeester, was gehuwd met nr. 53
53. echtgenote
Gehuwd: met nr. 52
54. *Hertog, zoon*
Geboren: zoon van nr. 52 en 53
55. *Hertog, Andries*
Geboren: omstr. 1782
Overleden: 17-10-1864 te Roosendaal
Bijzonderheden: vader van nr. 52
56. *Jacob, Philip*
Geen gegevens
57. *Gabriël, Sophia*
Geen gegevens
58. *Jacob, Elisabeth*
Geboren: 24-4-1810 te Roosendaal, dochter van nr. 56 en 57
Overleden: 25-3-1815 te Roosendaal.
59. *Jacob, Sara*
Geboren: 25-7-1808 te Roosendaal, dochter van nr. 56 en 57
60. *Jacob, Gabriël*
Geboren: 27-8-1806 te Roosendaal, zoon van nr. 56 en 57
61. *Meyer, Appolonia*
Geen gegevens, mogelijk geen jodin i.v.m. voornaam
62. *Jacob, Elias*
Gehuwd: met nr. 63
Bijzonderheden: mogelijk dezelfde als nr. 30
63. *Gabriël, Blomma*
Gehuwd met nr. 62
64. *Jacob, Betje*
Geboren: 17-6-1804 te Roosendaal, dochter van nr. 62 en 63
65. *Jacob, Nathan*
Geboren: 10-6-1806 te Roosendaal, zoon van nr. 62 en 63

66. *Jacob, Anna*
Geboren: 15-12-1808 te Roosendaal, dochter van nr. 62 en 63
67. *Jacob, Gabriël*
Geboren: 8-7-1810 te Roosendaal, zoon van nr. 62 en 63
68. *Heymans, Levi*
Geboren: omstr. 1765 te Hildesheim (D)
69. *Polak, Sophia*
Geboren: omstr. 1784 te 's-Gravenhage
70. *Simvras, Joseph*
Geboren: 27-5-1788; gehuwd met nr. 71
Bijzonderheden: was koopman te Roosendaal
71. echtgenote
Gehuwd: met nr. 70
72. *Susan, Emanuel Joseph*
Geboren: omstr. 1774 te Zwolle
Gehuwd: met nr. 73
Bijzonderheden: was horlogemaker
73. *Salomon, Thensia*
Geboren: omstr. 1775 te Metz (Fr.)
Gehuwd: met nr. 72
74. *Susan, Sally*
Geboren: omstr. 1813 te Hamburg (D)
75. *Moerel, Joseph Mozes*
Geboren: 20-1-1758 te Bingen (D)
Overleden: 16-11-1821 te Roosendaal
Gehuwd: met nr. 76
Bijzonderheden: zoon van Moses en Esther; was koopman te Roosendaal
76. *Andriesse, Johanna*
Geboren: omstr. 1768 te Bladel
Gehuwd: met nr. 75
Bijzonderheden: zuster van nr. 1 en 42
77. *Moerel, Elisabeth*
Geboren: 16-3-1798 te Reusel, dochter van nr. 75 en 76
78. *Moerel, Moses*
Geboren: 12-12-1799 te Roosendaal, zoon van nr. 75 en 76
Bijzonderheden: mogelijk dezelfde die te Breda penningmeester en *Manhig* werd van de joodse gemeente in 1834 en debitant van de loterij aldaar.
79. *Moerel, Esther*
Geboren: omstr. 1801 te Roosendaal, dochter van nr. 75 en 76
Overleden: kennelijk op jonge leeftijd
80. *Moerel, Rolf David*
Geboren: omstr. 1802 te Roosendaal, zoon van nr. 75 en 76
Overleden: kennelijk op jonge leeftijd
81. *Moerel, Rachel*
Geboren: 18-7-1803 te Roosendaal, dochter van nr. 75 en 76
82. *Moerel, Sien*
Geboren: 22-6-1805 te Roosendaal, dochter van nr. 75 en 76
83. *Moerel, Emanuel*
Geboren: 2-5-1807 te Roosendaal, zoon van nr. 75 en 76

84. *Moerel, Salomon*

Geboren: 25-3-1810 te Roosendaal, zoon van nr. 75 en 76

85. *Moerel, Hertog*

Geboren: 14-4-1813 te Roosendaal, zoon van nr. 75 en 76

86. *Moerel, Michiel*

Geboren: 15-6-1818 te Roosendaal, zoon van nr. 75 en 76

87. *Meijer, Samuel*

Gehuwd: weduwnaar;

Bijzonderheden: was koopman te Roosendaal

88. *Pouwel (Pouwer), Mozes Samuel*

Geboren: 16-12-1782 te Amsterdam

89. *Goudsmit, Catharina*

Bijzonderheden: dienstbode bij familie Andriess

Noten bij Bijlage 1

Zie pagina 67

1. Bronnen: GARN

1802 AMu, inv.nr. 200, kohier voor de heffing der gemaalgelden 1802 (oktober-december)
1806 AMu, inv.nr. 204, kohier voor de heffing der gemaalgelden 1806
1810 AMu, inv.nr. 73, staten per wijk van de inwoners, 1810 (december)
1811 AMu, inv.nr. 74, staten per wijk van de inwoners 1811 (maart)
1815 AMu, inv.nr. 15, stukken, ingekomen en uitgegaan van het plaatselijk bestuur en de burgemeester
17-12-1813-1814 (juni 1814)
PB, inv.nr. 653, staat der bevolking 1815 (januari)
1821 PB, inv.nr. 620, staten der inwoners 1821
1822 PB, inv.nr. 621, staten der inwoners 1822
1827 PB, inv.nr. 625, register der inwoners (1826-1827)
1829 PB, inv.nr. 632, register der inwoners 1829 (december)
1839 PB, inv.nr. 647, register der inwoners 1839 (november)
1849 PB, inv.nr. 648, register der inwoners 1849; CBS,

volkstelling 1849 (november)
1850 PB, inv.nr. 648, register der inwoners 1849-1851 (september)

2. De staten zijn niet altijd volledig of betrouwbaar, o.m. door de toevalligheid van de teldatum. Bij duidelijke gebreken werd aan de hand van andere bronnen gecorrigeerd. De gemeente was destijds verdeeld in de wijken A tot en met O. Wijk A was de huidige Markt e.o., wijk B de huidige Molenstraat, D de Hoge Brug e.o. (de huidige Hoogstraat). De andere wijken besloegen het buitengebied en het kerkdorp Nispen.

3. De geboortedata en geboorteplaatsen werden ontleend aan:
GARN, AMu, inv.nr. 390, ingekomen borgbrieven;
GARN, AMu, inv.nr. 15 en PB, inv.nr. 653: vermelding geboortedata in staten;
GARN, PB, inv.nrs. 620-643, staten der inwoners met leeftijden en geboorteplaats;
GARN, AMa, inv.nr. 75, datum en plaats van geboorte joodse kinderen;
H.N. Andriess *Afstamming en geschiedenis van de familie*

Andriess (Leidschendam 1974) en *Nadere gegevens* (Leidschendam 1974).

4. De overlijdensdata en -plaatsen werden ontleend aan:
GARN, PB, inv.nrs. 1044-1054, akten van overlijden 1813-1847;
Andriess (zie noot 3).
5. Huwelijksgegevens werden ontleend aan:
GARN, PB, inv.nrs. 1033-1040, akten van huwelijksluiting 1811-1854;
Andriess (zie noot 3);
GARN, NA, inv.nr. 4411, notaris Van Vught 1850 20 november nrs. 174 en 187.
6. Beroepen werden ontleend aan:
GARN, AMu, inv.nr. 15 en PB, inv.nrs. 620-648 en 653.
7. Andere bijzonderheden werden ontleend aan diverse bronnen, zoals akten e.d.